

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ КРИВОРІЗЬКИЙ  
ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
Факультет психолого-педагогічний  
Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

«Допущено до захисту»  
Завідувач кафедри

Реєстраційний № \_\_\_\_\_  
« \_\_\_\_ » \_\_\_\_\_ 2023р.

\_\_\_\_\_  
(підпис) (прізвище, ініціали)  
« \_\_\_\_ » \_\_\_\_\_ 2023р.

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ПРОФІЛАКТИКИ  
АГРЕСИВНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ**

Кваліфікаційна робота студентки  
групи ЗСПм-22  
ступень вищої освіти магістр  
спеціальності 011 Освітні, педагогічні  
науки, освітня програма: «Соціально-  
педагогічна робота з дітьми та молоддю»  
**Арами Тетяни Миколаївни**

Керівник: кандидат педагогічних наук,  
доцент кафедри соціальної педагогіки і  
соціальної роботи  
**Шимко Ія Миколаївна**

Оцінка:  
Національна шкала \_\_\_\_\_  
Шкала ECTS \_\_\_\_\_ Кількість балів \_\_\_\_\_  
Голова ЕК \_\_\_\_\_  
(підпис) (прізвище, ініціали)  
Члени ЕК \_\_\_\_\_  
(підпис) (прізвище, ініціали)  
\_\_\_\_\_  
(підпис) (прізвище, ініціали)  
\_\_\_\_\_  
(підпис) (прізвище, ініціали)  
\_\_\_\_\_  
(підпис) (прізвище, ініціали)

## ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Арама Тетяна Миколаївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав(ла) і не одержував(ла) недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело. Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений(а). Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

(підпис)

Роботу виконано на кафедрі соціальної педагогіки і соціальної роботи Криворізького державного педагогічного університету, Міністерство освіти і науки України.

Захист кваліфікаційної роботи відбудеться « » \_\_\_\_\_ 2023 року об \_\_\_\_\_ годині на засіданні екзаменаційної комісії з атестації здобувачів вищої освіти зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки, освітньо-професійної програми «Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю».

Адреса: навчальний корпус № 4 Криворізького державного педагогічного університету, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг, вул. Героїв АТО, буд. 79А.

***Науковий керівник:***

**Шимко Ія Миколаївна**

кандидат педагогічних наук,  
доцент кафедри соціальної педагогіки і  
соціальної роботи Криворізького державного  
педагогічного університету

***Рецензент:***

**Василюк Тамара Григорівна**

кандидат педагогічних наук, доцент,  
в.о. завідувача кафедри соціальної  
педагогіки і соціальної роботи Криворізького  
державного педагогічного університету

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. У роботі вказано наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, зазначено експериментальну базу, особистий внесок і результати апробації кваліфікаційного дослідження.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело \_\_\_\_\_ ( \_\_\_\_\_ ).

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП</b> .....	5
<b>РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ТА ЇЇ ПРОФІЛАКТИКИ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ</b> .....	9
1.1. Особливості поняття «агресія», «агресивність» .....	9
1.2. Соціально - психологічна характеристика підліткового віку .....	14
1.3. Соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки у підлітків.....	20
<b>Висновок до розділу 1</b> .....	22
<b>РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ</b> .....	24
2.1. Портрет «агресивної» учнівської молоді та агресивної поведінки .	24
2.2. Розробка програми профілактики агресивної поведінки.....	26
<b>Висновок до розділу 2</b> .....	34
<b>РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ</b> .....	36
3.1. Аналіз результатів впровадження програми профілактики агресивної поведінки.....	36
3.2. Методичні рекомендації вчителям та соціальним педагогам.....	38
<b>Висновок до розділу 3</b> .....	41
<b>ВИСНОВКИ</b> .....	43
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ</b> .....	47

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Актуальною проблемою на сьогодні для педагогів, психологів, соціальних працівників, соціальних педагогів, батьків являється зростання агресивності дітей.

Дана соціальна спрямованість пов'язується, перш за все, з психологічною неврівноваженістю, соціальною напругою усього суспільства. Відбувається активний перехід до ринкових відносин, котрі згідно своєї структури призводять до відокремлення кожного члена суспільства, а також до відсторонення один від одного. Як наслідок відбувається активний ріст кризи соціальної системи. [1]

Про загальний ріст агресивності дітей свідчать статистичні дані, котрі наводяться працівниками служб у справах дітей, соціальних служб, центрів соціальної та психологічної реабілітації.

Згідно даних, що отримують вище згадані організації, протягом останніх років значно зріс рівень злочинності серед підлітків. Правопорушення, що здійснюють підлітки досить часто супроводжуються агресивними актами. Тому, проблема агресивної поведінки на теперішній час, стає актуальним напрямком міждисциплінарних досліджень.

Агресивна поведінка особистості вже понад декілька десятиліть являється чи не однією з актуальних наукових проблем, агресія, при цьому, досліджувалась спеціалістами з абсолютно різних «наукових таборів». Це призвело до різних трактувань даного феномена та теорій її виникнення.

У вітчизняній педагогіці тривалий час агресивність дітей взагалі не досліджувалась як самостійний феномен та проблема.

На сьогоднішній день дослідженнями аспектів прояву агресивної поведінки займаються наступні вчені: Т. Левкова, Н. Павлова .[9]

Проблемою проявів агресивної поведінки у підлітковому віці займалися такі психологи: К. Бютнер, Л. Д. Столяренко розглядали агресію як поведінку, що шкодить партнерові та ображає його.

Аналіз соціально-педагогічної літератури досить чітко вказує, що проблема агресивної поведінки і її профілактика серед дітей та підлітків досліджувалась багатьма науковцями: О. Безпалько, М. Галагузова, Т. Василькова, Н. Грінченко, А. Капська, С. Зінченко, Н. Квітковська, М. Ковальчук, Л. Коваль, Р. Охрімчук, С. Харченко, М. Фіцула. [8, 28, 33]

Протягом останніх десятиліть актуальність теми агресивної поведінки не втрачає свого значення, а навпаки має тенденцію до росту.

Трансформація соціальної та політичної системи, війна в Україні, достатньо високий рівень протестних настроїв, зміна цінностей та вимушена переорієнтація у поведінці призводять до сплесків агресії, жорстокості людей у побутовій поведінці.

Теоретичне опрацювання методичної літератури свідчить, що поняття «агресивність», отримало досить оцінний, історичний та ситуаційно – обумовлений характер. [13]

З вище вказаного стає зрозуміло, що недостатність наукової розробленості стосовно проблеми агресивності учнівської молоді, спрямували необхідність глибокого та послідовного вирішення даної проблеми. Це відбуватиметься на рівні соціальної, педагогічної теорії та практики. Що визначає актуальність теми: **«Соціально-педагогічна робота з профілактики агресивності учнівської молоді»**.

**Метою дослідження є** - теоретичне обґрунтування проблеми та розробка і впровадження соціально-педагогічної програми профілактики агресивності підлітків та наведення ефективних шляхів її подолання.

#### **Завдання:**

1. Розглянути поняття, чинники прояву агресивності у поведінці учнівської молоді.
2. Здійснити соціально-психологічну характеристику підліткового віку та скласти портрет агресивної дитини.
3. Визначити соціально-педагогічну профілактику щодо агресивної поведінки підлітків та розробити експериментальну програму профілактики.

4. Здійснити аналіз результатів впровадження програми профілактики агресивної поведінки учнівської молоді.

5. Надати методичні рекомендації вчителям та соціальним педагогам щодо профілактики агресивної поведінки учнівської молоді.

**Об'єктом дослідження є – агресивна поведінка учнівської молоді.**

**Предметом дослідження є – соціально-педагогічна програма профілактики у корекції агресивності учнівської молоді.**

**Гіпотеза - за умови вчасної та цілеспрямованої соціально-педагогічної профілактики та впровадження програми агресивної поведінки значно зменшиться рівень її проявів в учнівської молоді.**

**Методологічною основою дослідження є:** принцип О. Скрипченка, що полягає у системному підході до дослідження особистості; підходи до агресивної поведінки особистості - А. Бандура, Т. Рум'янцева; особливості прояву кризи у підлітковому віці - Л. Божович, Г. Костюк.

**Методи дослідження.** Комплекс емпіричних та теоретичних методів: аналіз, узагальнення, систематизація, констатувальний та формувальний психолого-педагогічні експерименти, бесіда, спостереження, методи статистичної обробки кількісних даних.

**Практичне значення** отриманих результатів полягає у тому, що результати дослідження можуть використовуватись у професійній діяльності соціальних працівників в закладах освіти, запропонована програма та методичні рекомендації використовуватись керівниками освітніх закладів для організації та проведення підвищення кваліфікації спеціалістів, а також працівниками соціально-педагогічної галузі задля самоосвіти.

**Апробація:** Всеукраїнська науково-практична конференція здобувачів вищої освіти «Актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки та соціальної роботи» Харківського національного педагогічного університету імені Г. Сковороди: Арама Т. «Соціально-педагогічна робота з профілактики агресивності учнівської молоді».



**Наукова новизна** полягає у розробленні дієвої програми профілактики агресивних проявів у підлітковому віці.

Експериментальне дослідження проводилось у Глеюватській гімназії Глеюватської сільської ради.

**Структура роботи.** Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загального висновку, списку використаних джерел (66).

## РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДИ ТА ЇЇ ПРОФІЛАКТИКИ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

### 1.1. Особливості поняття «агресія», «агресивність»

Агресія є певними ставленнями особистості, котрі стають закріпленими, стійкими індивідуальними характеристиками, які відображають схильності суб'єкта до демонстрування іншим власної переваги в силі. Її можна визначити за наявністю деструктивних тенденцій в суб'єктно-об'єктних відносинах. Достатньо типовим для поведінки агресора стає вираження тяжких емоційних переживань: гнів, сум, ворожість, роздратування. [35]

Агресія є поведінкою, що направляється на оточуючих із завданням шкоди, вона є одиницею складової особистості. Агресивність вважають вже сформованою рисою особистості, що може визначати загальну тенденцію поведінки.

Агресія може проявлятися як короточасний та ситуативний психічний процес або стан, але і може бути конкретно властивістю особистості або її рисою характеру.

У психологічному словнику поняття *агресія*, тлумачиться як цілеспрямована колективна чи індивідуальна поведінка або певна дія, що спрямовується з метою нанесення психічної, фізичної шкоди іншим.

Р. Охрімчук зазначає, що агресія як процес може спрямовуватись людиною на саму себе, дане поняття має назву аутоагресія. У окремих випадках прояви аутоагресії та агресії свідчать про певний розвиток патопсихологічних змін у структурі особистості чи психічного захворювання. [44]

У поведінці людини можна достатньо легко відзначити її прояви: демонстрація недоброзичливості, невербальна агресія, неприязнь, вербальна агресія, використання грубої фізичної сили.

Формами невербальної агресії виступають нефізична та фізична сила. Фізична агресія виражається безпосереднім спричиненням болю іншим людям, і має два варіанти існування. Перший варіант характеризується псуванням оточуючих предметів, другий варіант виступає спричиненням болю використовуючи фізичний напад.

Психологія, як наука дає нам багато варіантів, щодо пояснення причин агресивності у поведінці.

Культура страху, з допомогою якої раніше контролювалась поведінка людей у державах тоталітарного режиму, майже зруйнована, проте, культура сорому до сих пір не народилась. В проміжку між культурою страху та культурою сорому з'являється агресія, котра штовхає людей до проявів жорстокості та насильства.

Сучасна психологія трактує, що особистість набуває якостей егоїзму, альтруїзму, скромності або хвалькуватості протягом свого життя. Тільки під час загального розвитку людини, як особистості, формуються соціально корисні і соціально негативні риси.

Атмосфера, яка існує в домі, має досить суттєвий вплив на загальний та гармонійний розвиток дитини. З думки вчених, коли в родині гармонійні, дружелюбні стосунки, то і дитина отримує правильний, зразковий тип поведінки. Тоді як, порушення в родині міжособистісних відносин в частих випадках сприяє формуванню небажаної поведінки.

Відсутність любові, ніжності, позитивних прикладів породжують у дітей підсвідомий стан ворожості та агресії. Виховання, в основі якого лежить жорстокість, відсутність милосердя, неприйняття дитини як особистості, високий рівень контролю над дитиною, також сприяє формуванню агресивності у поведінці.

До причин появи агресії у підлітковому віці частіше всього є взаємовідносини з родиною, наведемо типові ситуації, які формують агресивність у дитини (рис. 1.1).



**Рисунок 1.1. Причини виникнення агресивності, пов'язані з родиною**

*Джерело* : розроблено автором на основі [59]

Досить часто місцем виникнення агресивності у поведінці дітей належить школі. Дитина, знаходячись у шкільному середовищі, піддається певним нормам, котрі регулюють поведінку учнів. Дитина має привести себе у відповідність поставленим завданням та вимогам, установити контакти з вчителями та однолітками.

Іноді проблемною ситуацією, що спрямовує агресивність у поведінці дитини є неуспішність у навчанні. Учень, який отримує негативні оцінки, якого досить часто критикують та лають, починає демонструвати негативні прояви у поведінці, які посилюються все більше. Такі діти використовують захисні механізми, при цьому, стаючи агресивними до дітей, яких, навпаки, досить часто хвалять.

*Існують певні діагностичні критерії, котрі дозволяють допустити наявність агресивності у підлітків:* [39]

- погрожують вербально іншим людям;
- є ініціаторами фізичних бійок;

- використовують в бійках предмети, що можуть поранити;
- фізично жорстокі;
- вчинюють крадіжки;
- навмисно псують майно;
- використовують вимагання та шантаж;
- втечі з дому;
- не відвідування школи.

*Л. Семенюк виокремлює цілу низку характеристик агресивних підлітків:*

[54]

- ситуації сприймаються як загроза, по відношенню до себе;
- досить чутливі до проявів негативізму у свій бік;
- заздалегідь налаштовані на негативне сприйняття себе іншими;
- прояви власних агресивних реакцій не оцінюють як агресивну поведінку;
- звинувачують інших людей у власній негативній поведінці;
- відчуття вини за вчинену шкоду є відсутнім;
- не беруть на себе відповідальність за власні вчинки;
- мають досить обмежений ряд реакцій на проблемні ситуації;
- мають низький рівень емпатії;
- контроль над власними емоціями є слаборозвиненим;
- з'являється страх від непередбачуваності у поведінці батьків;
- часто мають неврологічні недоліки, такі як: розсіяна та нестійка увага, нестійке запам'ятовування, слабка оперативна пам'ять;
- не прогнозують наслідки власних дій та не вміють цього робити;
- позитивно відносяться до проявів агресії, бо через агресивність отримують почуття власної сили та значимості;
- високий рівень особистісної тривожності;
- неадекватна самооцінка;
- відчуття себе непотрібним оточуючому світові.

Схильність до агресивних проявів у поведінці характеризують підлітків як групу підвищеного ризику, та є показником вікової деформації характеру.

Підліткова агресія приносить шкоду оточуючим та йому самому, тому профілактика агресивності у поведінці являється невід'ємною частиною соціально-педагогічної діяльності у школі.

Для стриманості, самоконтролю та навичок стримування проявів агресивності є необхідним розвиток здатності: співпереживати, співчувати, децентрації, ідентифікації, як прагнення зрозуміти інших людей, формувати уявлення про кожну людини як неповторну та унікальну цінність.

Пропонуємо виокремити *чотири рівні агресивності* (рис. 1.2).



**Рисунок 1.2. Рівні агресивності**

*Джерело* : розроблено автором на основі [6]

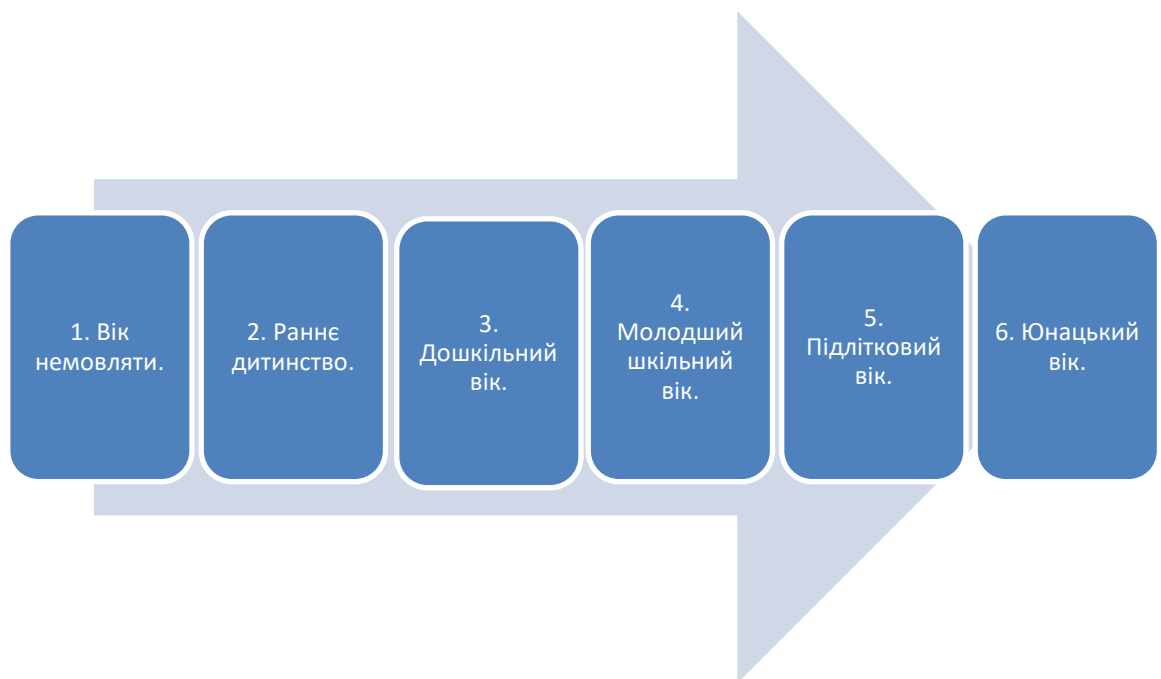
Чинники прояву агресивності у підлітків можуть дещо відрізнятися, так як саме в цей період дитина найгостріше реагує на всі зміни психологічні та фізичні.

Найбільш гострими проблемами, що призводять до агресивних проявів у поведінці підлітків є відсутність впевненості у собі, відсутність особистого простору, засоби масової інформації.

## 1.2. Соціально - психологічна характеристика підліткового віку

Кожна людина протягом життя проходить кілька етапів свого розвитку, тому абсолютно кожному притаманні певні характеристики і особливості їх протікання.

*Д. Б. Ельконін виокремив шість стадій, що проходить людина у психічному розвитку (рис.1.3) :[17]*



***Рисунок 1.3. Стадії психічного розвитку людини***

*Джерело : розроблено автором на основі [17]*

Підлітковий вік розпочинається з 11 років та триває до 14 років. У підлітків відбувається своєрідна неузгодженість між загальними органічними процесами розвитку, статевого дозрівання, соціального формування. У даному віці провідною діяльністю підлітків стає інтимно-особистісний характер спілкування.

У підлітка починається криза пубертату та розвивається самосвідомість, відчуття дорослості.

На даному віковому етапі відбувається анатомічна та фізіологічна перебудова організму.

Пубертатний період має певні риси:

- фізичний, духовний біль;
- підвищена чутливість, подразливість;
- незадоволеність самим собою і світом в цілому;
- ворожі настрої до світу;
- девіантна поведінка, неслухняність;
- агресивний самозахист;
- пасивна меланхолія;
- зниження працездатності.

Дані риси є так званою негативною фазою, котра триває два роки, далі організм дитини дозріває і стадія завершується. Відповідно, після негативної фази починається позитивна фаза. Вона характеризується потребою у доповненні самого себе, це відбувається в результаті зближення з іншою статтю.

Підлітковий вік характеризується переходом від дитинства до дорослості, саме тому, підлітки та їх вікові прояви спрямовуються на доросле життя. Частіше всього дорослі майже не реагують на своєрідне прагнення підлітка до нових для них форм взаємин з оточуючими. Ці дії дорослих спричиняють появу підліткової кризи.

Виокремлюють внутрішні та зовнішні передумови, що сприяють появі кризи.

До зовнішніх проявів належать:[33]

1. Змінюється характер навчальної діяльності.
2. Формування власної позиції підлітка.
3. Ідентифікування себе учасником суспільної та трудової діяльності.
4. Поява нових обов'язків у родині – відповідальність.
5. Зміна статусу підлітка у родині.

До внутрішніх проявів або психологічних передумов відносять проблеми інтересів. Інтереси називають домінантами, розглянемо їх диференціацію:



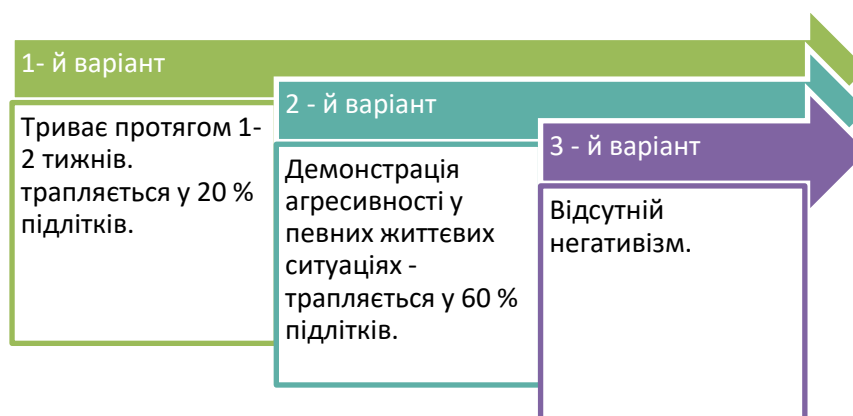
1. Егоцентрична домінанта, підліток проявляє підвищений інтерес до своєї особистості.
2. Домінанта мети – відбувається спрямування на довгострокові цілі, так як вони являються більш привабливими, ніж сьогоднішні.
3. Домінанта зусиль – проявляється інтерес до вольового напруження, (бунти, протести, упертість).
4. Домінанта романтики.

У критичні періоди розвитку дитини відбувається зміна провідних переживань і саму перебудову прийнято називати кризою психічного розвитку.

Наведемо опис симптоматики кризових проявів:

- зниження навчальної діяльності;
- прояви негативізмів;
- дисгармонія у загальній системі взаємин;
- агресивність, конфліктність;
- безпричинне протистояння дорослим;
- удавана сміливість.

Л. Виготський визначає, що не завжди підлітки повинні мати негативну поведінку у час кризи. Тому вчений виокремив три варіанти протікання кризи (рис. 1.4).



**Рисунок 1.4. Варіанти протікання криз**

*Джерело:* розроблено автором на основі [28]

Як результат переходу підлітка на новий віковий етап відбувається акцентуація характеру, що полягає у емоційній нестабільності, соціальній незрілості. Акцентуація дозволяє підліткам захиститись від психологічного впливу з боку оточуючих, вона проявляється у прихованих конфліктах, котрі викликають серйозну психологічну напругу дитини. Можна виокремити психоподібні зміни, котрі проявляються у девіацій та деліквентності. [47]

На думку дослідників З. Огороднійчук, Л. Долинської, О. Скрипченко, підлітковий вік є найважчим з періодів онтогенезу людини. Згідно думок дослідників, у даний період виникають новоутворення та перебудова психологічних структур, відбувається закладення основ свідомої поведінки. [39]

Підлітковий період онтогенезу являється досить складним переходом від дитинства до дорослості, де досить гостро взаємодіють суперечливі тенденції розвитку.

Підлітковий вік досить часто характеризується частими проявами агресивності у поведінці.

Позитивні зміни, котрі відбуваються в емоційній та інтелектуальній сферах особистості підлітка, породжують абсолютно новий рівень у його самосвідомості, з'являється певна потреба у довірливому та рівноправному спілкуванні, самоствердженні, як з ровесниками так і з дорослими.

Самосвідомість підлітка ототожнюється з відчуттям себе дорослим, підліток намагається зайняти певне місце дорослого у системі стосунків між людьми. Саме тому для підлітка стають важливими певні критерії, як: мужність, сміливість, одяг.

Об'єктивно дорослості у підлітка ще немає, проте суб'єктивно вона виражається: [55]

— Емансипація від батьків. Підлітки вимагають незалежності, суверенності, поваги до власних таємниць. При емансипації відбувається розподілення сфер «впливу» батьків та однолітків.

— Нове ставлення до навчання.

— Байдужість до оцінок, розходження між успіхами у школі та реальними можливостями.

— Романтизовані стосунки з протилежною статтю.

— Важливість зовнішнього вигляду.

Отже, як результат описаного вище, провідною діяльністю стає інтимно-особистісне спілкування.

Підлітковий вік являється періодом, коли особистість дитини зазнає складних і суперечливих змін, на цій основі її також називають складною, критичною та минущою.

Така оцінка зумовлюється багатьма позитивними змінами, як правило, пов'язаними з повним перериванням попередньої позиції, характеристиками діяльності, інтересами дитини та міжособистісними стосунками. Вони відбулися за відносно короткий проміжок часу, переважно несподіваний, і дали їм раптовий швидкий процес розвитку.

Понад століття ведуться суперечки щодо факторів (біологічних чи соціальних), що визначають психологічний та особистісний розвиток підлітків.

Проблема біологічних факторів пов'язана з тим, що в цьому віці великі зміни в дитячому організмі призводять до статевого дозрівання. Оскільки у підлітків розвиваються нові психологічні характеристики, бувають випадки коли їх взаємостосунки з дорослими можуть супроводжуватись негативізмами у поведінці, конфліктами. В переважній більшості такі прояви пов'язують з намаганням підлітків до незалежності, якої дорослі не підтримують.

Підлітки хочуть, щоб їх думки, бажання та емоції враховувались, і не терплять недовіри, байдужості, глузувань, оцінок, особливо коли у них є друзі. Однак поведінка підлітків і конфлікти не є неминучими.

Прагнення підлітків бути дорослими пов'язане з провідними потребами в незалежності, їх здатність самостійно регулювати власну поведінку сприяє духовному та особистісному розвитку. Підліток, як ніхто знає самого себе та може здійснити аналіз власної поведінки, хоча йому все ще важко передбачити наслідки.

Його поведінка є більш значущою, не такою імпульсивною, як учнів молодших класів, і він знає більше про себе. Підлітки ставлять більш віддалену мету, формують початковий життєвий план (вибір кар'єри), прагнуть бути схожими на когось, отримати певні риси характеру, моральні переконання.

Необхідність досягнення незалежності - це здатність діяти без сторонньої допомоги та турботи, приймати рішення та відстоювати власні погляди, здатність досягати цілей та здатність виконувати дії під впливом власних спонукань.

У той же час молоді люди все більше виявляють негативне ставлення до будь-яких вимог дорослих, намагаються довести свою незалежність. Вони схильні вільно вибирати, як виконувати свої обов'язки, водночас боячись проявляти слабкість і уникати діяльності, яка може викликати у когось сміх або почуття небезпеки. Тому іноді за відсутності вільного вибору підлітки частіше виявляють провокаційну поведінку, а не активізуються.

Підлітки потребують самоствердження. Постійна взаємодія між однолітками викликає у них бажання зайняти належну позицію, що є однією з головних мотивацій поведінки та діяльності. Їх потреба у самоствердженні дуже сильна, що для того, щоб бути визнаним однолітками, підліток може навіть відмовитись від своїх поглядів та переконань і діяти з порушенням свого морального кодексу.

Підліток вимагає розуміння, уваги, довіри від дорослих. При цьому, він прагне відігравати певну соціальну роль, як серед своїх однолітків, так і серед дорослих. Але, у дорослому середовищі вкорінилась позиція, котра повністю перешкоджає розвиток соціальної активності підлітка.

В результаті таких дій, з боку дорослих, між підлітками та дорослими зростатиме психологічний бар'єр і, намагаючись подолати його, чимало підлітків вдаються до агресивних проявів у власній поведінці.

Це заохочує так званих «важких» молодих людей порушувати правила поведінки.

### 1.3. Соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки у підлітків

Однією з найгостріших на сьогодні проблем, у соціальному середовищі, є активне зростання агресивних тенденцій, саме у підлітковому осередку. Реальність сьогодення змушує психологів та соціальних педагогів поглянути по-новому на існуючу проблему агресії у суспільстві. На сьогодні, агресивність у поведінкових реакціях молоді виступають буденністю, аніж винятком.

Пропонуємо розглянути нормативно-правове забезпечення соціального педагога у роботі з підлітками (табл.. 1.1).

**Таблиця 1.1.**

#### **Нормативно-правове забезпечення соціального педагога у роботі з підлітками**

№	Назва	Посилання
1	ЗУ «Про охорону дитинства»	<a href="https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text">https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text</a>
2	ЗУ «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»	<a href="https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text">https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text</a>
3	ЗУ «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»	<a href="https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text">https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text</a>
4	ЗУ «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»	<a href="https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text">https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text</a>
5	Державна цільова програма реформування системи закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування	<a href="https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1242-2007-%D0%BF#Text">https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1242-2007-%D0%BF#Text</a>
6	Типове положення «Про центри соціально-психологічної реабілітації дітей»	<a href="https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2004-%D0%BF#Text">https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2004-%D0%BF#Text</a>

Так як, освітній заклад виступає провідним інститутом соціалізації особистості, відповідно функція соціальної та педагогічної профілактики негативних явищ суспільство покладає саме на нього.

Профілактика являється системою заходів, що розроблені задля попередження розвитку та виникнення будь-яких відхилень у навчанні, розвитку та вихованні особистості.

Соціально-педагогічна профілактика за В. Афанасьєвою, поділяється за змістом на: первинну, вторинну, третинну.

Первинна профілактика являється системою заходів, щодо запобігання впливу та виникнення групи ризику. Її метою є організація навчальних семінарів та форм попередження агресивності у поведінці дітей та підлітків, для шкільних психологів, соціальних педагогів, вчителів освітніх закладів, соціальних працівників.

Вторинна профілактика характеризується комплексом заходів, що покладенні на усунення чинників ризику, котрі, згідно певних умов, зможуть призвести до виникнення рецидиву чи загострення даного явища.

В. Афанасьєва, досліджуючи третинну чи медичну профілактику, вказує, що ця профілактика існує для:[4]

- попередження зростання агресії;
- стримує агресію на етапі переходу у важчу стадію;
- стримує загострення і ускладнення;
- знижує рівень смертності та інвалідності.

За функціями соціально-педагогічна профілактика поділяється на:

- координуючу;
- діагностичну;
- прогностичну;
- реабілітаційну.

За рівнями соціально-педагогічна профілактика поділяється на організаційно-структурну та соціально-педагогічну.

В. Афанасьєвою визначено загальну ефективність системи соціально-педагогічної профілактики та рівні цілеспрямованої роботи з: батьками, соціальними педагогами, учнями, згідно розроблених трьох критеріїв:[5]

1. Професійна готовність педагогів до соціально-педагогічної профілактики. Це певне усвідомлення відповідальності за виконання профілактичних робіт, готовність педагога до активної взаємодії з батьками, ініціативність у впровадженні та розробці профілактичних занять.

2. Соціально-педагогічна активність та обізнаність батьків у питанні профілактики агресивних проявів у поведінці, саме в сімейному вихованні. Перш за все- це оволодіння необхідною інформацією відносно профілактики девіацій у поведінці та усвідомлення особистої відповідальності за виховання власних дітей.

3. Усвідомлення підлітками наслідків агресивності у поведінці та загальне зниження рівнів її прояву.

### **Висновки до розділу I**

Актуальною проблемою на сьогодні для педагогів, психологів, соціальних працівників, соціальних педагогів, батьків являється зростання агресивності дітей.

Нами визначено, що агресія є поведінкою, що направлена на оточуючих з метою завдання шкоди.

Агресивність може змінюватись у поведінці відносно деяких ознак: від демонстрування недобррозичливості та неприязні до застосування фізичної сили.

У дітей підліткового віку відбувається неузгодженість між загальними органічними процесами розвитку, статевого дозрівання, соціального формування. У даному віці провідною діяльністю підлітків стає інтимно-особистісний характер спілкування.

На думку дослідників З. Огороднійчук, Л. Долинської, О. Скрипченко, підлітковий вік є найважчим з періодів онтогенезу людини. Згідно думок дослідників, у даний період виникають новоутворення та перебудова психологічних структур, відбувається закладення основ свідомої поведінки, саме тому особливої актуальності набуває профілактика проявів агресивності.

Профілактична діяльність, на думку А. Капської, є комплексною основою, котра забезпечується спільними зусиллями: вихователів, соціальних працівників, психологів, вчителів, медиків, працівників правоохоронних органів. Соціально-педагогічна профілактика за В. Афанасьєвою, поділяється за змістом на: первинну, вторинну, третинну.



## РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

### 2.1. Портрет «агресивної» учнівської молоді та агресивної поведінки

**Підлітковий період онтогенезу** являється періодом переходу від дитинства до дорослості, тут досить гостро переплітаються суперечливі тенденції розвитку. [10]

Для того щоб визначити соціально-психологічні особливості підлітків, що мають агресивну поведінку, ми маємо розглянути типологію даної групи підлітків.

Діти підліткового віку, що мають девіантні прояви у поведінці розрізняються за занедбаністю: [18]

- соціальною;
- педагогічною;
- крайньою соціальною.

У сучасних дослідженнях виокремлюють наступні типи підлітків, що мають ознаки агресивної поведінки:[59]

— підліток поводить соціально прийнятним способом, турбується про інших, має нормальний рівень знань. Іноді такий підліток поводить нехарактерно, непередбачувано;

— дитина формує позитивне враження про себе, добре навчається, має друзів, але присутня поведінка, в якій підліток знущається з дітей;

— статусні підлітки( у їх поведінці простежується показність агресивних дій, такі діти хочуть бути головними);

— діти, що мають постійні наміри робити агресивні дії, особливо в разі відсутності спостерігачів;

— імпульсивні та агресивні кривдники, що мають досить слабкі соціальні навички, що виявляються у непередбачуваних, агресивних реакціях мають провокативні дії, мають проблеми у загальному розвитку.

Ми проаналізували класифікацію підлітків з агресивною поведінкою за Л. Семенюком і пропонуємо подати її під виглядом схеми (рис. 2.1).



**Рисунок 2.1. Класифікація підлітків за Л. Семенюк**

*Джерело: розроблено автором на основі [54]*

*В. Хоронжук виокремила наступні групи, що мають певні відхилення, що проявляються у поведінці:[61]*

- підлітки з наближеним рівнем дезадаптації;
- підлітки, які не вміють адекватно вирішувати свої проблеми;
- підлітки з саморуйнівною поведінкою;
- майбутньому соціальному становищі;
- факту їх існування.

*У власних працях українська дослідниця М. Чайковська описала типологію девіантних підлітків згідно рівня прояву агресії. [63]*

*Перший тип* – підлітки, що мають достатньо високий рівень агресивності, їх поведінка дотикається до делінквентної, проте не є протиправною. Діти цього типу характеризуються відкритими фізичними та вербальними агресивними діями, проявами зухвалості, негативізмів, грубощів, мають низький рівень почуття провини, вони здебільшого егоцентричні, не мають стійких інтересів. Частіше всього підлітки даного типу досить погано навчаються. До типових ознак можна віднести: імпульсивність, неврівноваженість, неконтрольованість власної поведінки.

*Другий тип* – діти, що мають середній рівень агресивності. Для них властиві певні агресивні прояви, вони не виступають ініціаторами бійок, проте для їх поведінки характерними є стійкі агресивні прояви. Такі діти використовують побічну агресію, а вербальні чи фізичні дії можна спостерігати в ситуаціях, де підлітки будуть безкарними.

*Третій тип* – досліджувані, що мають низький рівень агресивності. Діти які проявляють інтровертовано спрямовану агресію. Таких підлітків можна описати, як невпевнених, боязливих, мають занижену самооцінку, мають підозріле ставлення до оточуючих. Діти третього типу дуже самокритичні, тому вона може переростати у знецінення, самоприниження. Вони є залежними від думки інших людей, замикаються у собі, але зовнішньої агресії не виявляють.

## **2.2. Розробка програми профілактики агресивної поведінки**

Розробка програми профілактики агресивної поведінки складається з блоків:

1. Проведення експериментального дослідження рівня агресивності підлітків.
2. Розробка тренінгової програми, яка покликана зменшити рівень агресивності підлітків.
3. Результати впровадження програми.

Експериментальний етап було проведено на базі Глеюватської гімназії Глеюватської сільської ради. До участі в експерименті було залучено 40 осіб віком від тринадцяти до п'ятнадцяти років.

Щоб визначити види агресивної поведінки підлітків, ми обрали методику А. Басса та А. Даркі (<https://www.osce.org/files/f/documents/4/7/471051.pdf>).

Для виявлення індексів агресивності та ворожості ми застосували інтерпретацію даних за Є. Роговим. Індекс агресивності (ІА) та ворожості (ІВ) визначається під час оцінювання певних шкал за допомогою ключа.

Нормальним показником агресивності являється величина індексу, котра дорівнює  $21 \pm 4$ , та ворожості –  $7 \pm 3$ . ІА охоплює показники фізичної, непрямой, вербальної агресії, а ІВ – образи та підозрілості (табл. .2.1).

**Таблиця 2.1.**

**Відносний показник рівня агресивності та ворожості (%)**

Прояви	Величина	Занижений	Нормальний	Підвищений
ІА	Абс.	7	40	46
	%	7,52	43,01	49,46
ІВ	Абс.	4	17	72
	%	4,30	18,28	77,42

В результаті аналізу за методикою Басса-Даркі ми відзначили, що 20 % дітей у кількості 8 осіб та 30 % (12 осіб) мають підвищені рівні ворожості та агресивності.

Діти мають прояви конфліктності, неспроможності соціально – прийнято виражати свої емоції та почуття.

У 10 % дітей (4 особи) відстежується занижений рівень агресивності та занижений індекс ворожості також у 10 % (4 особи), такі данні вказують на пасивність та комформізм підлітків. У 60 % підлітків (24 особи) індекс агресивності та ворожості знаходиться в нормі.

Пропонуємо перейти до результатів аналізу методики Баса-Даркі (табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

## Показники рівнів агресивності за видами (у %)

	Величина	Низький	Середній	Підвищений	Високий	Надзвичайно високий
Фізична	Абс	2	10	45	30	6
	%	2,14	10,72	47,33	31,16	6,42
Вербальна	Абс	3	5	25	26	34
	%	3,20	5,36	26,75	26,94	36,6
Негативізм	Абс	5	5	13	41	29
	%	5,36	5,35	13,75	43,06	31,15
Почуття провини	Абс	1	2	19	61	10
	%	1,06	2,14	20,32	64,58	10,72
Опосередкована агресія	Абс	5	38	30	10	9
	%	5,36	39,84	31,30	10,74	9,45
Дратівливість	Абс	0	3	10	19	61
	%	2,2	5,36	7,55	13,76	69,65
Образа	Абс	0	5	36	41	5
	%	3,1	5,26	39,93	44,05	5,37

У 20 % підлітків (8 осіб) виявлено низький рівень фізичної агресії, у 50 % (20 осіб)- середній, у 20 % (8 осіб)- підвищений, у 10 % (4 особи) – високий рівень. (рис. 2.2.)

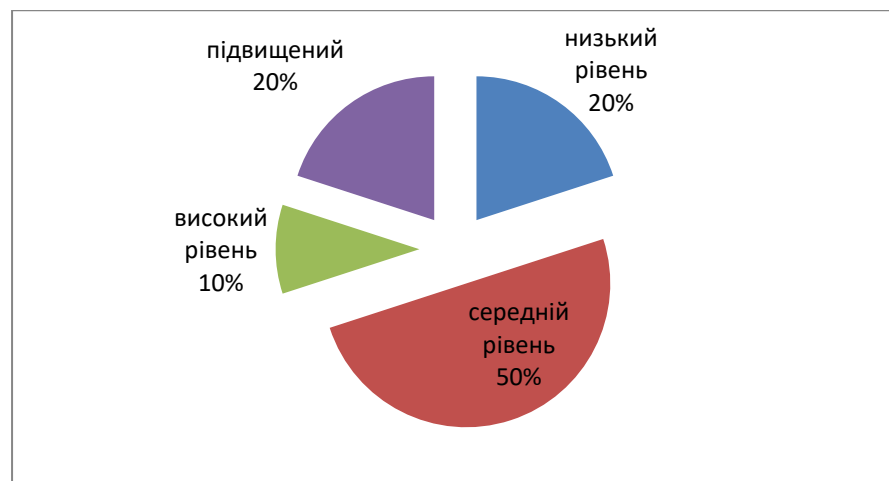
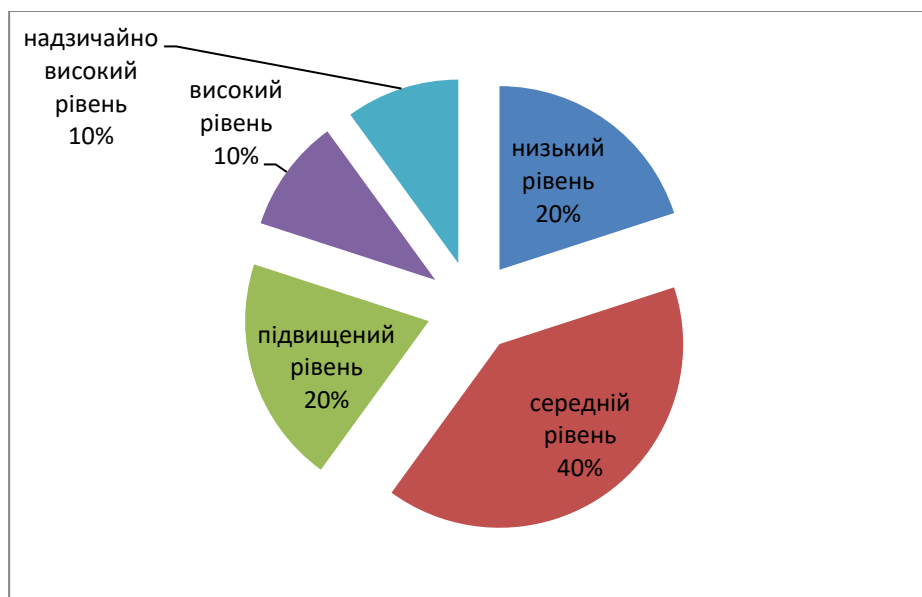


Рисунок 2.2. Рівень фізичної агресії за методикою Басса-Даркі

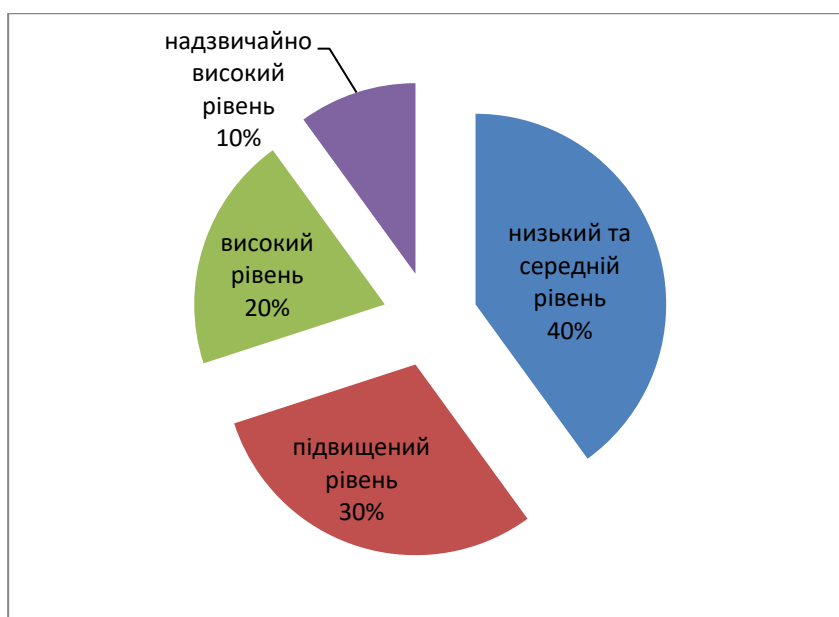
20 % підлітків (8 осіб) мають прояви вербальної агресії на низькому рівні, 40 % (16 осіб) на середньому рівні, 20 % (8 осіб) на підвищеному рівні, 10% (4

особи) на високому рівні, 10 % (4 особи) на надзвичайно високому рівні (рис. 2.3).



**Рисунок 2.3. Рівень вербальної агресії за методикою Басса-Даркі**

У 40 % підлітків (16 осіб) є присутнім негативізм низького та середнього рівня, у 30 % (12 осіб) присутній підвищений негативізм, 20 % (8 осіб) мають прояви високого негативізму, та 10 % (4 особи) мають надзвичайно високий рівень вербальної агресії. (рис.2.4.).



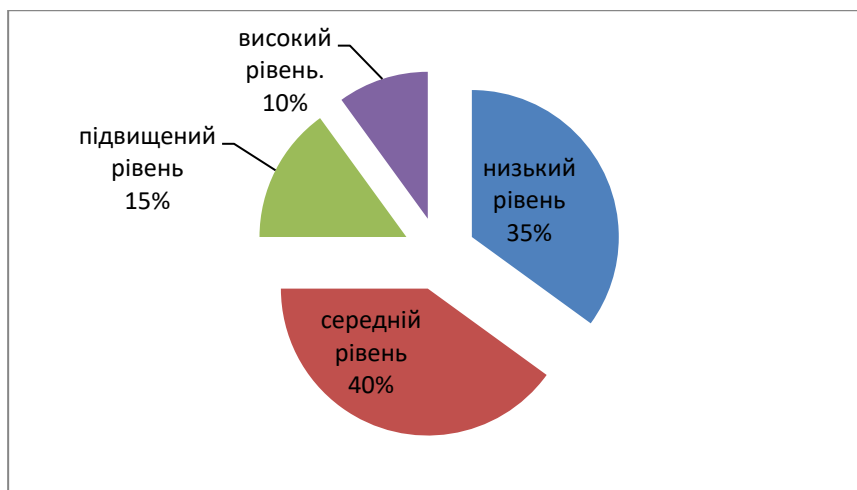
**Рисунок 2.4. Рівень негативізму за методикою Басса-Даркі**

Почуття провини на низькому рівні притаманно 10 % (4 особи) опитаних, середньому – 30 % (12 осіб), підвищеному - 30 % (12 осіб), високому – 15 % (6 осіб), надзвичайно високому – 15 % (6 осіб) (рис.2.5.).



**Рисунок 2.5. Почуття провини за методикою Басса-Даркі**

У 35 % (14 осіб) наявний низький рівень опосередкованої агресії, 40 % (16 осіб) мають середній рівень опосередкованої агресії, 15 % (6 осіб) мають підвищений, 10 % (4 особи) - високий рівень. (рис.2.6).



**Рисунок 2.6. Опосередкована агресія за методикою Басса-Даркі**

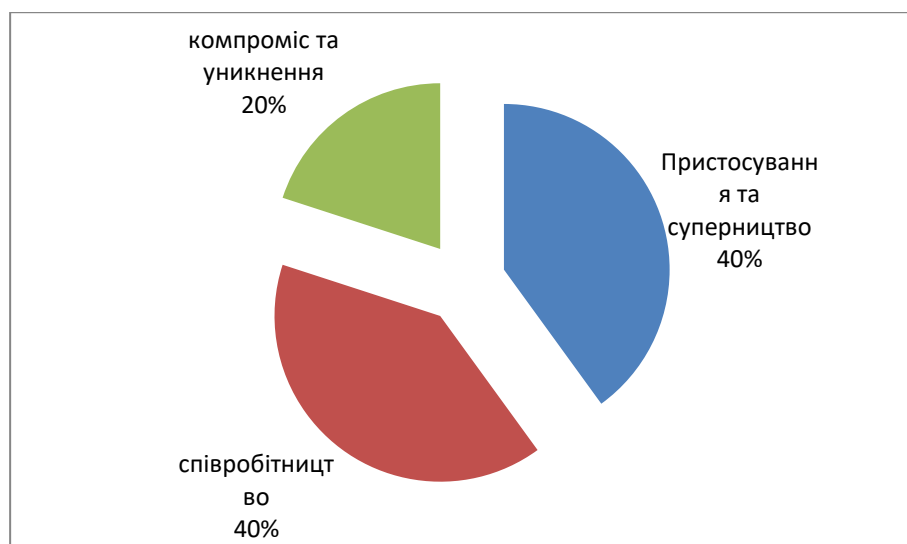
На високому рівні агресивності є дратівливість, яка у 55 % (22 особи) була знайдена нами. З 55 % у 25 % (10 осіб) дратівливість високому рівні, у 15 % (6

осіб) дратівливість на підвищеному рівні, у 15 % (6 осіб) дратівливість на середньому рівні.

На низькому рівні відчувають образу 5 % (2 особи), середньому – 20 % (8 осіб), підвищеному – 42 % (16 осіб), високому – 30 % (12 осіб) та надзвичайно високому - 3 % (1 особа).

Для окреслення провідного способу поведінки підлітків під час вирішення конфліктних ситуацій, ми використали методику К. Томаса (<https://www.osce.org/files/f/documents/4/7/471051.pdf>).

За результатами діагностики, поширеним методом вирішення конфліктних ситуацій для 40 % (16 осіб) опитаних респондентів є пристосування та суперництво, 40 % (16 осіб) – співробітництво, для 20 % (8 осіб) - компроміс та уникнення (рис. 2.7).



**Рисунок 2.7. Показники способів реакції на конфліктну ситуацію за методикою К. Томаса**

Для того аби вивчити найпоширеніші методики вирішення конфліктних ситуацій можна використовувати метод фокус-групи, в яких питання для обговорення структуровано у чотири блоки:

1. Визначення типових способів вирішення конфліктних ситуацій підлітків.
2. Визначення рівня поінформованості дітей з проблем агресії.



3. Ставлення молоді до проявів агресивної поведінки.

4. Визначення потреби, котрі необхідно задовольнити, для запобігання проявам агресивної поведінки.

Після отримання результатів експерименту ми пропонуємо розробити програму корекції негативних проявів агресії.

Напрямами корекційної програми стали такі етапи роботи:

1. Робота з емоційною та вольовою сферами. Нами були використані психологічні форми, методи роботи, котрі сприятимуть розвиткові вольової та емоційної сфери підлітків.

2. Робота, що мала за мету подолати наслідки ймовірного насильства в родині та жорстокого поводження з дітьми. Основою нашої роботи стало погашення наслідків, що отримали травмовані діти та формування позитивного досвіду взаємодії дитини з оточуючими.

3. Прищеплення здорового способу життя. Метою є усвідомлення підлітків позитивного ставлення до власного життя та здоров'я, набуття багажу знань які дозволять у подальшому уникнути ризиків у власній поведінці.

4. Правильне ставлення до статево-сексуального здоров'я підлітків. Напрямок спрямовується на підвищення знань стосовно репродуктивного здоров'я, особливостей міжстатевих стосунків, вагітності, методів контрацепції, надання інформації стосовно інфекції, котрі передаються статевим шляхом.

5. Правоосвітня робота. Має за мету розширення знань підлітків стосовно прав і свобод людини.

6. Розвиток навичок самостійного життя.

Під час психологічного тренінгу ми використовували наступні методи: групова дискусія, рольова гра.

Тренінг, розроблений нами, складається з одинадцяти занять, які спрямовані на:

- формування рефлексії;
- вираження власних думок та переживань;
- розвиток адекватної самооцінки;

- розвиток навичок спілкування;
- вміння розв'язувати складні життєві ситуації.

Пропонуємо перейти до детального опису програми (табл. 2.3).

**Таблиця 2.3.**

**Програма профілактики агресивності учнівської молоді**

№	Форми роботи	Мета та очікувані результати
1	Вправи: «Кореспондент», «Здогадка», «Діамант».	Відбувається знайомство та висловлення очікувань від тренінгу. Опис правил роботи під час тренінгу.
2	Тренінг: «Постановка цілей», «Замкнене коло».	Визначається мета участі у тренінгу, налагодження стосунків у колективі. На другому занятті демонструється розуміння реальної ситуації підлітка, що має агресивні прояви.
3	Лекція: «Права людини», аналіз Конвенції ООН. Вправа: картки з певними правами. «Пазл прав».	Надання учасникам необхідної інформації про права людини та дитини.
4	Лекція: обговорення питань про причини скоєння правопорушень, особливості відповідальності за правопорушення. Вправа: «Щит прав людини».	Надання даних щодо організації та установи котрі можуть забезпечити захист прав та інтересів дітей. Важливим акцентом є обговорення відповідальності дітей за вчинки скоєнні неповнолітніми та повнолітніми.
5	Вправа: «Почуття в мені», «Лава у парку».	Інформація про фактори впливу на прояви агресивної поведінки
6-7	Вправа: «Позиції А та Б», «Займи позицію», «Режисер».	Мета: Відпрацювання самостійних навичок контролю власних емоції над

	«Мої образи», «Альтернативні способи реакції».	проявами гніву
8-9	Вправа: «Поводир», «Символ дієвого спілкування», «Мова тіла», «Розумію», «Перефразування», «Поетапна модель вирішення конфліктів».	Налагодження комунікації. Опрацювання навичок різних форм ефективної комунікації без агресії. Надання алгоритмів вирішення конфліктних ситуацій. Мета: Закріплення навичок довіри до партнера, розуміння емоційних проявів інших людей.
10-11	Вправа: «Хочу й треба», «Моя ціль», «Життєві перспективи», «Три мети», «Стоп насилля», квест «На позитиві».	Мета: формування навичок побудови довгострокових та короткострокових цілей. Підсумки тренінгу.

На нашу думку, впровадження програми, що запропонована нами, сприятиме зменшенню проявів агресивних намірів у поведінці підлітків, так як вона націлена на комплексне вирішення даної проблеми.

## Висновок до розділу 2

В попередньому розділі ми визначили, що підлітковий вік являється складним періодом у розвитку людини. Підлітковий вік характеризується розвитком агресивної поведінки, з поміж ознак, котрі характеризують поведінку підлітка як агресивну є: втрата самоконтролю, бійки, суперечки, мстивість, ревності, протести.

Психологічні тренінги значно полегшують процес набуття знань і навичок ефективної поведінки, оптимізують комунікативні навички людини та допомагають розвинути якості, необхідні для взаємодії з іншими людьми.

Вивчення феномену агресії вимагає аналізу взаємозв'язку та взаємодії різних факторів у виникненні та розвитку агресивної поведінки. Іншими словами, вивчення соціально-психологічних чинників агресії має здійснюватися в контексті їх взаємодії з іншими чинниками (біологічними, індивідуально-психологічними тощо).

Експериментальний етап було проведено на базі Глеюватської гімназії Глеюватської сільської ради. До участі в експерименті було залучено 40 осіб віком від 13 до 15 років.

Щоб визначити види агресивної поведінки нами було обрано методика А. Басса та А. Даркі. Результат даної методики засвідчив, у 20% (8 осіб) рівень агресивності є підвищеним та у 30 % (12 осіб) підвищений індекс ворожості.

Для визначення домінуючого способу вибору поведінки ми обрали методика К. Томаса. Згідно її результатів досить поширеним способом вирішення конфліктів для 40 % (16 осіб) є суперництво та пристосування, 40 % (16 осіб) обрали стратегію поведінки співробітництво, а 20 % (8 осіб) – уникнення та компроміс.

Розроблена нами комплексна програма профілактики агресивної поведінки підлітків містить дві частини:

1. Проведення експерименту.
2. Впровадження тренінгових програм для зменшення рівня агресивності підлітків.

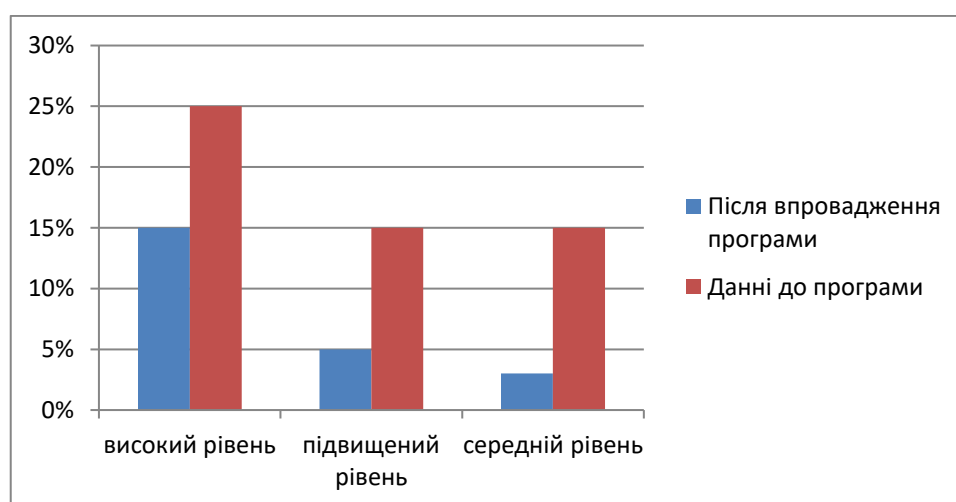
## РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

### 3.1 Аналіз результатів впровадження програми профілактики агресивної поведінки

Для визначення та оцінки ефективності комплексної програми ми провели контрольний етап експерименту. Ми використовували аналогічні методики дослідження, що і у попередньому експерименті.

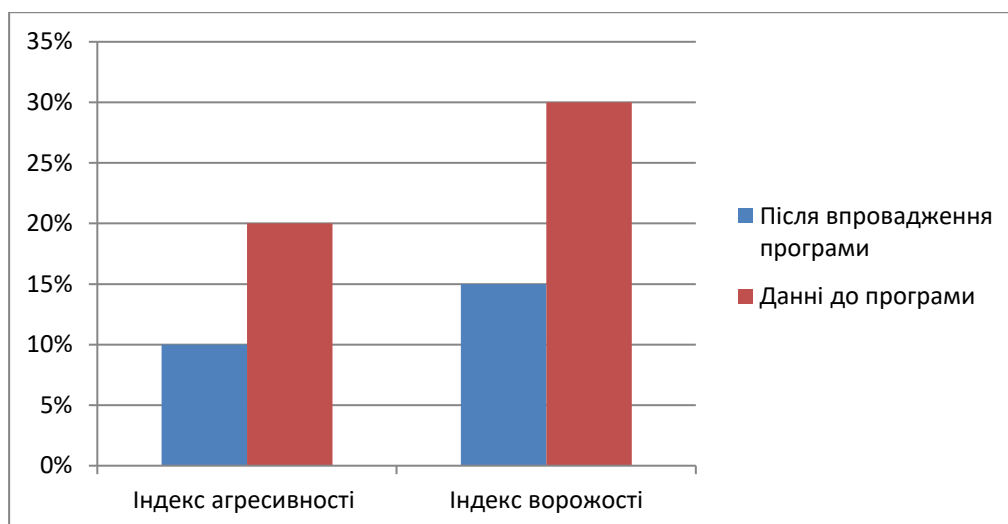
Щоб реалізувати завдання контрольного етапу експерименту, нами було проведено контрольні зрізи діагностики дратівливості за методикою Басса-Даркі та діагностиці методу вирішення конфліктних ситуацій, які дали змогу визначити динаміку змін у знаннях та установках підлітків з агресивною поведінкою.

Отже, згідно методики Басса-Даркі, а саме рівня дратівливості ми отримали наступні результати (рис.3.1).



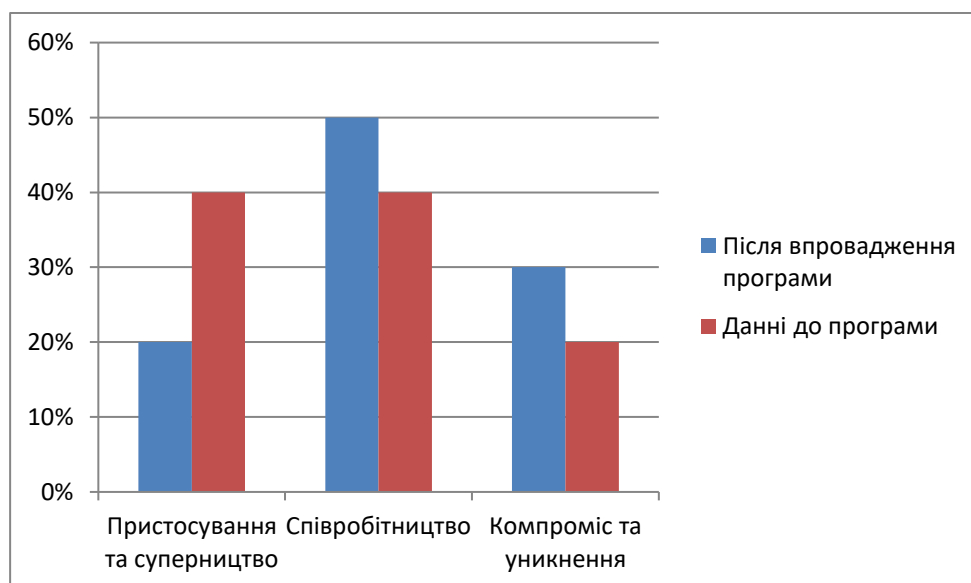
*Рисунок 3.1. Порівняльна характеристика рівня дратівливості за методикою Басса-Даркі*

Щодо аналізу результатів застосування методики Басса-Даркі згідно індексу агресивності та індексу ворожості, то ми отримали наступні данні (рис.3.2).



**Рисунок 3.2. Порівняльна характеристика індексів агресивності та ворожості.**

Останнім у контрольному експерименті стала перевірка методу вирішення проблемних ситуацій, пропонуємо розглянути її на рис.3.3.



**Рисунок 3.3. Порівняльна характеристика методу вирішення конфліктних ситуацій**

Аналіз отриманих даних, дає змогу визначити, що впроваджена програма позитивно вплинула на показники, які були нами аналізовані раніше.

Значення індексу агресивності дає нас зрозуміти, що рівень дратівливості зменшився на 5 %, а агресивності на 10 %.

Пропонуємо перейти до узагальнюючих висновків щодо участі підлітків у розробленій нами програмі профілактики.

Отже, ми відстежили, що відбулось зниження індексів ворожості та агресивності, підлітки підвищили рівень знань стосовно видів агресії, законодавства України щодо правопорушень та відповідальності за них.

Програма корекції дозволила розмежувати усталені стереотипи у дітей стосовно власної агресивної поведінки, намагання перекласти відповідальності за свої вчинки на інших, розуміння власної відповідальності за дії.

Таким чином, робота соціального педагога щодо профілактики агресивних проявів у підлітків має носити систематичний характер та має поєднувати елементи вправ та прийомів різноманітних напрямів психокорекційної роботи. Лише за умови координування сумісних зусиль підлітків, педагогів та батьків можна досягнути гарних результатів відносно запобігання агресивних проявів.

### **3.2. Методичні рекомендації вчителям та соціальним педагогам**

На наш погляд, основними завданнями у роботі з підлітками є їх навчання соціально прийнятним формам вираження агресії та навичкам самоконтролю і саморегуляції.

Для цього можна провести заняття, спрямовані на засвоєння технік розслаблення, оволодіння своїми емоціями, навчити підлітка виплескувати агресію на спеціальні предмети чи у вигляді безпечних для оточуючих форм (биття подушки чи боксерської груші, тупотіння ногами, розривання паперу, криків, заняття спортом).

Можна запропонувати підлітку намалювати свій гнів, а потім – зім'яти та розірвати малюнок.

Соціальним педагогам та вчителям варто використовувати практичні поради підліткам щодо зниження агресії:

1. Вчіться говорити про свої почуття та емоції, не тримайте їх у собі. Пам'ятайте, що придушення агресії – не вихід, а лише тимчасова можливість. Накопичення агресії може з часом спровокувати неконтрольований вибух.

2. Продумайте конструктивні способи вираження злості та гніву: на неживий об'єкт, у вигляді фізичної активності, пробіжки, боксу.

3. Якщо ви дуже розсердилися: зробіть глибокий вдих, затримайте дихання, а потім повільно видихайте. Повторіть глибоке дихання кілька разів.

4. Порахуйте до 10, можна у голос. Це дасть можливість зробити паузу та осмислити свої переживання.

5. Якщо відчуття гніву чи образи виникло на конкретну людину, можна намалювати «Недружній шарж», тобто карикатуру.

Якщо врахувати всі умови та фактори, які відіграють певну роль у розвитку агресивної поведінки у молоді, можна запобігти або обмежити виникнення агресивної поведінки. Це може знизити рівень антисоціальної поведінки, яка викликає велике занепокоєння у батьків, вчителів та молодих людей.

Найкращий спосіб запобігти надмірній агресії у підлітків - приділяти їм більше уваги, ласки та любові, яких вони потребують. Адже ненавмисні зауваження або неуважна поведінка вчителів можуть призвести до небажаних наслідків.

Допоможіть підлітку знайти друзів. Це допоможе йому влитися в колектив і захистить від впливу поганих однолітків.

Допомагайте молоді розвивати позитивні риси, такі як підприємливість, активність та ініціативність, щоб не формувалися негативні риси, такі як ворожість та ізоляція. Таким чином підлітки зможуть знайти своє місце у світі. Спробуйте пояснити підлітку варіанти впливу агресивності на інших та на себе.

Виховуючи та навчаючи молодих людей, необхідно враховувати їхні індивідуальні особливості. Адже агресивні підлітки потребують особливого підходу. Вони швидше зляться і більш агресивні. Щоб уникнути такої поведінки, до молодих людей потрібен особливий підхід.



Дайте молодим людям можливість самовиразитися і задовольнити їхню потребу в схваленні. Відсутність цієї потреби часто є причиною агресивної поведінки. Щоб задовольнити цю потребу, дайте підлітку відповідальність, наприклад, зробіть його лідером класу або попросіть організувати заходи. Таким чином підліток зможе довести, що він вірить у власні сили і може бути самим собою без агресивної поведінки.

Також дуже важливо обговорити це з батьками дитини і пояснити їм, що її поведінка повинна контролюватися в сім'ї. Найкращий спосіб виховати дитину - це діяти разом, і цього можуть досягти батьки дитини, які можуть бути більш обізнані про поведінку дитини, ніж їхні власні батьки. Крім того, молодим людям слід обмежити доступ до перегляду відео зі сценами насильства. Це стосується і комп'ютерних ігор.

Найголовніше - забезпечити дітям життєве середовище, в якому демонструються мирні стосунки між людьми і яке не містить негативних прикладів агресивної поведінки. Виховання у дусі співробітництва є основною умовою запобігання агресії.

Пропонуємо розглянути рекомендації щодо роботи з агресивними підлітками:

1. Поважати та помічати потреби дитини.
2. Демонструвати типову неагресивну поведінку.
3. Припинення- заборона.
4. Навчити дитину адекватним способам вираження гніву.
5. Розвивати емпатію.
6. Розширювати емоції та поведінковий репертуар дитини.
7. Навчати дітей брати відповідальність за свої справи.
8. Потрібно поважати індивідуальність підлітка.
9. Формувати повагу до загальнолюдських цінностей.
10. Вчити підлітків помічати особисті позитивні якості.
11. Навчити підлітка поважати самоповагу, власну гідність, розуміти власні вчинки.

12. Сприяти розвиткові самореалізації.
13. Формування інтересу до майбутнього.

Розглянемо прийоми, що можна використовувати в роботі з агресивними підлітками:

— Якщо агресія контрольована з боку дитини та усвідомлена, то дорослому не потрібно піддаватись на маніпуляцію, варто припиняти агресивні дії бесідою.

— Якщо агресія пов'язується з садомазохістськими схильностями, психолог повинен працювати з психіатром та психотерапевтом.

— Якщо агресія пов'язується з гнівом, то потрібно використовувати стратегію впливу: навчити дітей контролювати емоції та надати дієві способи регулювання негативних почуттів.

Не слід розмовляти з агресивною дитиною на підвищених тонах. Послідовне використання спокійної, м'якої мови спонукатиме дитину прислухатися до вас і змінитися. Особливо важливо визнати, що діти мають право розряджати свою енергію різними способами, і як тільки вони почнуть слухати, ви зможете допомогти їм навчитися конструктивним способам розрядки агресивних імпульсів.

### **Висновок до розділу 3**

Після того як ми провели комплексну програму, що спрямована на подолання агресивної поведінки підлітків, ми отримали позитивні результати у зміні індексів ворожості та агресивності.

Зокрема, значення індексу агресивності засвідчує, що підвищений рівень дратівливості знизився на 5 %, агресивності знизився на 10 %, по індексу ворожості відбулося зниження підвищеного рівня ворожості у експериментальній групі на 15 %.

Таким чином, робота соціального педагога щодо профілактики агресивних проявів у підлітків повинна носити систематичний характер та має

поєднувати елементи вправ та прийомів різноманітних напрямів психокорекційної роботи. Лише за умови координування сумісних зусиль підлітків, педагогів та батьків, можна досягнути гарних результатів відносно запобігання агресивних проявів.

## ВИСНОВОК

Агресія є певними ставленнями особистості, котрі стають закріпленими, стійкими індивідуальними характеристиками, які відображають схильності суб'єкта до демонстрування іншим власної переваги в силі. Її можна визначити за наявністю деструктивних тенденцій в суб'єктно-об'єктних відносинах. Достатньо типовим для поведінки агресора стає вираження тяжких емоційних переживань: гнів, сум, ворожість, роздратування.

У психологічному словнику поняття *агресія*, тлумачиться як цілеспрямована колективна чи індивідуальна поведінка або певна дія, що спрямовується з метою нанесення психічної, фізичної шкоди іншим.

Досить частою проблемною ситуацією, що спрямовує агресивність у поведінці дитини, є неуспішність у навчанні. Учень, який отримує негативні оцінки, якого досить часто критикують та лають, починає демонструвати негативні прояви у поведінці, які посилюються все більше. Такі діти використовують захисні механізми, при цьому, стаючи агресивними до дітей, яких, навпаки, досить часто хвалять.

Існують певні діагностичні критерії, котрі дозволяють допустити наявність агресивності у підлітків:

- погрожують вербально іншим людям;
- є ініціаторами фізичних бійок;
- використовують в бійках предмети, що можуть поранити;
- фізично жорстокі;
- вчинюють крадіжки;
- навмисно псують майно;
- використовують вимагання та шантаж;
- втечі з дому;
- не відвідування школи.

Схильність до агресивних проявів у поведінці характеризують підлітків як групу підвищеного ризику, та є показником вікової деформації характеру.

Підліткова агресія приносить шкоду оточуючим та йому самому, тому профілактика агресивності у поведінці являється невід'ємною частиною соціально-педагогічної діяльності у школі.

Чинники прояву агресивності у підлітків можуть дещо відрізнитися, так як саме в цей період дитина найгостріше реагує на всі зміни психологічні та фізичні.

Найбільш гострими проблемами, що призводять до агресивних проявів у поведінці підлітків, є відсутність впевненості у собі, відсутність особистого простору, засоби масової інформації.

Підлітковий вік розпочинається з 11 років та триває до 14 років. У підлітків відбувається своєрідна неузгодженість між загальними органічними процесами розвитку, статевим дозріванням та соціальним формуванням. У даному віці провідною діяльністю підлітків стає інтимно-особистісний характер спілкування.

У підлітка починається криза пубертату та розвивається самосвідомість, відчуття дорослості.

На даному віковому етапі відбувається анатомічна та фізіологічна перебудова організму.

*Профілактика агресивних проявів - це системи заходів, що розроблені задля попередження розвитку та виникнення будь-яких відхилень у навчанні, розвитку та вихованні особистості.*

Соціально-педагогічна профілактика за В. Афанасьєвою, поділяється за змістом на: первинну, вторинну, третинну.

В. Афанасьєвою визначено загальну ефективність системи соціально-педагогічної профілактики на рівні цілеспрямованої роботи з: батьками, соціальними педагогами, учнями, згідно розроблених трьох критеріїв:[5]

4. Професійна готовність педагогів до соціально-педагогічної профілактики. Це певне усвідомлення відповідальності за виконання

профілактичних робіт, готовність педагога до активної взаємодії з батьками, ініціативність у впровадженні та розробці профілактичних занять.

5. Соціально-педагогічна активність та обізнаність батьків у питанні профілактики агресивних проявів у поведінці, саме в сімейному вихованні - це перш за все, оволодіння необхідною інформацією відносно профілактики девіацій у поведінці та усвідомлення особистої відповідальності за виховання власних дітей.

6. Усвідомлення підлітками наслідків агресивності у поведінці та загальне зниження рівнів її прояву.

Для попередження виникнення проявів агресивності нами було розроблено програму профілактики, яка складається з наступних етапів:

1.Проведення експериментального дослідження рівня агресивності підлітків.

2.Впровадження тренінгових програм для зменшення рівня агресивності підлітків.

Тренінг, розроблений нами, складається з одинадцяти занять, які спрямовані на:

- формування рефлексії;
- вираження власних думок та переживань;
- розвиток адекватної самооцінки;
- розвиток навичок спілкування;
- вміння розв'язувати складні життєві ситуації.

Для визначення тенденції виникнення проявів агресивної поведінки нами було проведено експеримент. Експериментальний етап було проведено на базі Глеюватської гімназії Глеюватської сільської ради. До участі в експерименті було залучено 40 осіб віком від тринадцяти до п'ятнадцяти років.

Щоб визначити види агресивної поведінки підлітків, ми обрали методику А. Басса та А. Даркі (<https://www.osce.org/files/f/documents/4/7/471051.pdf>).

Для виявлення індексів агресивності та ворожості ми застосували інтерпретацію даних за Є. Роговим. Індекс агресивності (ІА) та ворожості (ІВ) визначається під час оцінювання певних шкал за допомогою ключа.

В результаті аналізу ми відзначили, що значна частина має прояви ворожості та агресивності.

Діти мають прояви конфліктності, неспроможності соціально – прийнято виражати свої емоції та почуття.

Для подолання агресивних проявів після проведення програми тренінгу ми провели повторне дослідження. Аналіз отриманих даних дає змогу визначити, що впроваджена програма позитивно вплинула на показники, які були нами аналізовані раніше.

Значення індексу агресивності дає нас зрозуміти, що рівень дратівливості зменшився на 5 %, а агресивності на 10 %.

На наш погляд, основними завданнями у роботі з підлітками є їх навчання соціально прийнятним формам вираження агресії та навичкам самоконтролю і саморегуляції.

Для цього можна провести заняття, спрямовані на засвоєння технік розслаблення, оволодіння своїми емоціями, навчити підлітка виплескувати агресію на спеціальні предмети чи у вигляді безпечних для оточуючих форм (биття подушки чи боксерської груші, тупотіння ногами, розривання паперу, криків, заняття спортом).

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев Ю. С. Агресивна поведінка підлітків: сутність, причини та види. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. Львів : ЛНУ, 2011. 231 с.
2. Алворд М. Як працювати з агресивними дітьми. Відеокурс практичної психології. Київ: Центр практичної психології «Катарсис», 1998.
3. Афанасьєва В. В. Профілактика та корекція агресивної поведінки підлітків у навчальному процесі. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2009. С. 47-52.
4. Афанасьєва В. В. Соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки підлітків на основі гуманізму. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2009. С. 40-46.
5. Афанасьєва В. В. Педагогічна профілактика агресивної поведінки підлітків в умовах загальноосвітньої школи. *Соц. педагог.: теор. та практика*. 2010. С. 55–63.
6. Балухтіна О. М., Довженко Д. В. Соціологічні виміри агресивної поведінки підлітків. *Тези доповідей науковопрактичної конференції*. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2020. С. 90-91.
7. Бегеза Л. Є. Особливості впливу взаємин у сім'ї на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою. *Психологічний часопис*. 2019. С. 207-219.
8. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2009. 208 с.
9. Бовть О. Соціально - психологічні причини агресивної поведінки підлітків. *Рідна школа*. 1999. С.17-20.
10. Бойко-Бузиль Ю. Ю. Особливості прояву дитячого та учительського боулінгу в шкільному середовищі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2020. С. 86-94.
11. Бондаренко Г. *Методи роботи соціального педагога: підруч. для соц. педагогів*. Київ , 2014. 96 с.



12. Босак О. С. Агресивна поведінка у підлітковому віці як соціальна проблема. *Наукові праці МАУП : зб. наук. пр. / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Вип. 49.* Київ, 2016. С. 189–197.
13. Борисова В. О. Агресивність у підлітковому віці та вплив на неї вікових криз. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій № 2.* 2017. С. 75.
14. Борисенко О. Д. Аналітико-статистичні методи й моделі психології та педагогіки : *Вибрані лекції.* Київ : ВЦ «Київський ун-т», 2000. 117 с.
15. Важковиховуваність сутність, причини, реабілітація: *Метод. посібник для соц. пед. та практ. психол. освітн. закладів.* Суми : Сум. ДПУ ім. А.С.Макаренка, 2007. 344 с.
16. Вітюк О. Ю. *Програма занять з корекції агресивності учнів 5-8 кл. №7.* 2007. С. 35-46.
17. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія: *навчальний посібник для ВНЗ/Міністерство освіти і науки України; Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка.* Київ : Центр учбової літератури, 2016. 111 с.
18. Волянська О. В. Соціальна психологія. Київ : Знання, 2008. 275 с.
19. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого//Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія Вип. 3 (30).* 2017. С.117-134.
20. Войтко В. І. Психологічний словник. Київ: Вища школа, 2002. 294 с.
21. Годецька Т. Нова українська школа на шляху вирішення проблеми боулінгу Вип. 3. 2018. С. 69–77.
22. Гурлева Т. С. Дівчика-підліток: проблеми віку і профілактика важковихованості. Київ : ІЗМН, 1997. 136 с.
23. Денисова М. Ф. Підліткова агресія, причини та фактори ризику Вип.8. 2019. С.470-474.

24. Джуська А. В. Булінг – порушення права дитини на повагу до її гідності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки Вип 30 (69)*. 2019. С. 26–33.
25. Дмитрієва С. Підліткова агресивність та шляхи її корекції. 2018. С.108-117.
26. Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді: дис. канд. психол. наук. Чернігів, 2003. 225 с.
27. Дуткевич Т. В. *Загальна психологія. Теоретичний курс: навчальний посібник*. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 388 с.
28. Журавко Т. В. Булінг як соціально-психологічна проблема в освітньому середовищі. 2019. С. 47–50.
29. Закалик Г. М. Булери та жертви булінгу як соціально-психологічна проблема безпеки особистості в освітньому просторі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки Вип. 1(2)*. 2018. С. 124-130.
30. Зайцева З. Г. Школа та важковихопувані підлітки: *Книга для вчителя*. Київ : Радянська школа, 1991. – 80 с.
31. Зверева І. Д. Соціальна робота в Україні. Київ : ЦНЛ, 2004. 256 с.
32. Капська А. Й. Соціальна педагогіка: *підручник*. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 256 с.
33. Качмар О. Особливості прояву агресії в підлітковому віці та способи її профілактики й подолання. *Науковий вісник. Серія «Філософія» Вип.48 (2)*. Харків: ХНПУ, 2017. С.150-162.
34. Кириленко, Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості: *навч. посіб.* Київ :Либідь, 2007. 256 с.
35. Коковіхіна, О. С. Агресивність у контексті гендерної ідентичності. Херсон : ВД «Гельветика», 2019. С. 135-137.
36. Колісниченко Г. Корекція агресивної поведінки підлітків. 2008. №9. С. 28-40.

37. Лепіна Ю. П. Взаємозв'язок індивідуальних типологічних особливостей та агресивності особистості. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. 125 с.
38. Лобанова А. С. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: *підручник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
39. Лисенко А. Г. Популярно про агресію. *Інформаційно-методичний бюлетень ЖОЦССМ «Прийди і допоможи» Випуск 4*. 2001. 197 с.
40. Мальцева О. А. Профілактика жорстокості і агресивності в підлітковому віці. 2019. С. 51-54.
41. Мілінчук С. Насилля як соціально-педагогічна проблема особистості. 2018. С.132-137.
42. Онищенко Н. П. Корекція девіантної поведінки молодших школярів у процесі діяльності дитячих громадських організацій: *дис. ... канд. пед. наук: Н. П. Онищенко*. Переяслав-Хмельницький, 2003. 229 с.
43. Охрімчук Р. Багатолика агресія. 2003. С. 7–10.
44. Плєскановська А. Попередження та корекція агресивності. 2011. № 4. С. 26–32.
45. Подкопаєва Ю. В. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків: *збірник наукових праць / за заг. ред. Л. В. Помиткіної, Т. В. Вашеки, О. М. Ічанської*. Київ, 2019. 317 с.
46. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник: *Навч. посіб.* Київ: Каравела, 2016. 328 с.
47. Про охорону дитинства: Закон України від 3.08.2023 р. № 2402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
48. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 10.04. 2023 р. № 3022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>
49. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 3.08.2023 р. № 2558- III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>

50. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 3.08.2023 р. № 609. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>

51. Про затвердження Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Постанова Кабінету Міністрів України від 17. 10. 2007 р. № 1242 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1242-2007-%D0%BF#Text>

52. Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 348 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2004-%D0%BF#Text>

53. Психологія : *Підручник* / За ред Ю. Л. Трофімова. К. : Либідь, 2000. 558 с.

54. Семенюк Л. К. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків. Київ, 2018. 185 с.

55. Скрипченко О. Б. Вікова та педагогічна психологія: *навч. посібник* / О.Б. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук. Київ : Просвіта, 2001. 304 с.

56. Сорочинський В. Є. Організація роботи соціального педагога. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 265 с.

57. Сподобаєва, А. Д. Агресивність у підлітковому віці: причини, профілактика. *Інсайт : психологічні виміри суспільства : матер. міжнар. конф./ ред. кол. : І. С. Попович, С. І. Бабатіна, І. Р. Крупник Вип. 1(16)*. Херсон : ВД «Гельветика», 2019. С. 264-266.

58. Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: *[монографія]* / Сергій Михайлович Томчук, Михайло Іванович Томчук. Вінниця: КВНЗ «ВАНУ», 2018. 200 с.

59. Трофимчук В. В. Теоретичний аналіз феномену «агресивність особистості». 2018. С. 184-188.

60. Хоронжук В. І. Психолого-педагогічні особливості старшокласників як фактор ризику виникнення дезадаптації [Електронний ресурс] / Хоронжук В. І. – Режим доступу: [http://seanewdim.com/uploads/3/2/1/3/3213611/horonzhyk\\_v.i.\\_psychological\\_and\\_educational\\_characteristics\\_of\\_senior\\_students\\_is\\_the\\_risk\\_factor\\_for\\_the\\_risk\\_of\\_disadaptation.pdf](http://seanewdim.com/uploads/3/2/1/3/3213611/horonzhyk_v.i._psychological_and_educational_characteristics_of_senior_students_is_the_risk_factor_for_the_risk_of_disadaptation.pdf)
61. Шубертій Н. Г., Сомова М. А. Психологічні особливості підліткової агресивності. *Тези доповідей науковопрактичної конференції/ Редкол. :В.В. Наумик (відпов. ред.)*. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2020. С.56-58.
62. Чайковська О. М. Психологічні особливості агресивності підлітків залежно від ступеня їх девіантності. *Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. / КПНУ імені Івана Огієнка, Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України Вип. 16*. Київ, 2012. С. 789–798.
63. Arnett J.J. Young people's conceptions of the transition to adulthood / J.J. Arnett // *Youth & Society*. – 2014. – V. 29. – P. 3–23.
64. Coloroso B. The bully, the bullied, and the bystander: from pre-school to high school: how parents and teachers can help break the cycle of violence / Barbara Coloroso. – Canada : [w. r.], 2002. – 218 p
65. Dollard J.L. Frustration and Aggression / J.L. Dollard, D.G. Miller. – New Haven : [w. r.], 1939. – 387 p.
66. Matthew Y. G. Frank Tannenbaum: The Making of a Convict Criminologist / Y.G. Matthew // *The Prison Journal*. – 2011. – V. 23. – 144 p.